

Качмар В. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901-1908 рр. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 52. Львів, 2002. С. 47-58.

Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70-90-х років XIX ст.: порівняльний аналіз (генеза співпраці польської націонал-демократії з українцями). *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2-3. С. 103-117.

REFERENCES

Archiwum Narodowej Demokracji / red. Jan Engelgard, Maciej Motas. Warszawa: Myśl Polska, 2013. 322 s.

Dawidowicz A. Zygmunt Balicki (1858-1916): działacz i teoretyk polskiego nacjonalizmu. Kraków: Zakład Wydawniczy «Nomos», 2006. 302 s.

Dokumenty do historii Ligi Narodowej 1893-1906: w setną rocznicę śmierci Zygmunta Miłkowskiego / red. Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor. Warszawa-Radzymin: Wydawnictwo von borowiecky, 2015. 214 s.

Kulak T. Jan Ludwik Popławski: biografia polityczna. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. 245 s.

Sikorski T., Wątor A. Liga Narodowa (1893-1928): wybór relacji / wybór, wstęp i opracowanie Tomasz Sikorski, Adam Wątor. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2015. 480 s.

Sobczak M., Narodowa Demokracja wobec kwestii żydowskiej na ziemiach polskich przed I wojną światową. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, 2007. 309 s.

Wapiński R., Narodowa demokracja (1839-1939). Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1980. 337 s.

Wątor A. Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1993. 236 s.

Wątor A. Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002. 405 s.

Werner M. Liga Narodowa: 1887-1906: sprawozdania, odezwy, dokumenty / wstęp i opracowanie Mateusz Werner. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2015. 345 s.

Wolsza T. Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887-1914. Programy, działalność. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1992. 348 s.

Wysocki R. W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynniki nacjonalizmu Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014. 543 s.

Arkusha O. (2005) Pols'ki natsional-demokraty ta ukrains'ke pytannia v Halychyni na pochatku XX stolittia [The Polish National Democracy and the Ukrainian Question in Halychyna at the beginning of 20th century]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriiia istorychna – Lviv University Bulletin. Serial edition "History"*, 39-40, 149-202 [in Ukrainian].

Zelinskyi M. (2016) Ukrains'ke pytannia u publitsystychnii i politychnii diial'nosti Romana Dmova'skoho (1888-1939 rr.): dys. kand. ist. nauk: 07.00.02. – vsesvitnia istoriia. [The Ukrainian Question in the Press and in the Political Activity of Roman Dmowski (1888-1939)] Mykolaiv [in Ukrainian].

Kachmar V. (2002) Sprava ukrains'koho universytetu na tli pols'ko- ukrains'kykh superechnosteii u Halychyni 1901–1908 rr. [The Ukrainian University's Question on the Phone of the Polish-Ukrainian Controversions in Halychyna in 1901-1908] *Problemy slov'ianoznavstva – Slavic Studies Issues*, 52, 47-58 [in Ukrainian].

Chornovol I. (1999) Pols'ki ta ukrains'ki politychni doktryny 70-90-kh rokiv XIX st.: porivnialnyi analiz (heneza spivpratsi polskoi natsional-demokratii z ukraintsiamy) [Polish and Ukrainian Political Doctrines in 1870-1890's: the Comparative Analyses (The Genesis of the Cooperation Between the Polish National Democracy and Ukrainians)] *Ukraina moderna – The Modern Ukraine*, 2-3, 103-117 [in Ukrainian].

УДК 94(470+571.54.62)«17/19»

DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.14

Трубчанинов Микола Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

<http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

РОЗВИТОК МАЛИХ ФОРМ СЕЛЯНСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В СЕЛАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ В ДОРАДЯНСЬКУ ЕПОХУ

У статті аналізуються загальні масштаби, динаміка й регіональні особливості розвитку приватної ініціативи серед сільського населення в умовах індустріальної модернізації Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX ст., оскільки ця проблема залишається однією з маловивчених сторінок в всесвітній історії селянства. Особлива увага відводиться вивченню головних факторів виникнення і масштабного розвитку підсобних неземлеробських промислів у селянських господарствах Європейської Росії, досліджуються основні напрями розвитку селянських підсобно-промислових кластерів Європейській Росії, розвиток технічної еволюції та соціально-економічної організації виробництва

промислових товарів в селянських господарствах упродовж кінця XVIII – почала XX ст. Доводиться, що в цей час основними рисами сільських кустарів-підприємців були висока господарська культура, освіченість, життєва енергія, справедливість, рішучість у досягненні поставленої мети, вміння сполучати ризик із тверезим розрахунком, активна громадянська позиція, прагнення до розвитку етнічної ідентичності, відкритість до всього нового в науці, техніці та духовній сфері.

Ключові слова: селянське господарство, селянські підсобні виробництва, селянське промислове підприємництво, модернізація.

The article analyzes the general scale, dynamics and regional features of the development of private initiative among the rural population in the conditions of industrial modernization of the Russian Empire in the late eighteenth - early twentieth century. Analysis of current research on the history of development in the farms of European Russia during the late eighteenth - early twentieth century. ancillary industries and crafts shows that this problem remains one of the little-studied pages in the world history of the peasantry. The article pays special attention to the study of the main factors of origin and large-scale development of subsidiary non-agricultural industries in the farms of European Russia. The main directions of development of peasant auxiliary-industrial clusters in European Russia are investigated. Considerable attention is paid to the study of the development of technical evolution and socio-economic organization of industrial production in peasant farms during the late eighteenth - early twentieth century. It turns out that at this time the main features of rural artisans were high economic culture, education, vitality, justice, determination to achieve the goal, the ability to combine risk with sober calculation, active citizenship, the desire to develop ethnic identity, openness to everything new in science, technology and the spiritual sphere. The organization of small industrial enterprises in many farms of European Russia contributed to the further development of the productive forces of the village, increasing its economic potential, as well as improving housing, communal and socio-cultural living conditions of the peasant population. , proposed his own version of understanding the place and role of peasant oil production in the development of individual regions, highlight the essential features of the development of small forms of peasant industrial enterprise in European Russia, the most important in terms of their modern use in rural areas.

Key words: peasant economy, peasant auxiliary productions, peasant industrial entrepreneurship, modernization.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що протягом кінця XVIII – початку XX ст. в соціально-економічній модернізації Російської імперії досить важливу роль відігравали різноманітні селянські підсобні промислові виробництва та промисли, якими селяни часто займалися поряд із землеробством і тваринництвом. Одними з найважливіших питань історії селянського промислового підприємництва залишаються питання про головні фактори виникнення, масштаби, динаміку та регіональні особливості розвитку приватної ініціативи серед сільського населення в умовах модернізації Російської імперії, про основні напрями розвитку селянських підсобно-промислових кластерів, про технічну еволюцію та соціально-економічну організацію виробництва промислових товарів в селянських господарствах, про соціальний вигляд селян-кустарів, їхній менталітет і духовний світ, суспільні і культурні запити сільських кустарів упродовж кінця XVIII – почала XX ст. Без дослідження цих елементів характеристика розвитку малих форм підприємництва в Російській імперії буде

неповною й однобокою. Саме тому постановка проблеми дослідження визначається як її актуальністю, так і недостатньою вивченістю її в українській та світовій історіографії. Важливість розробки досліджуваної проблеми диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів розвитку народних промислів в європейських губерніях Росії й об'єктивного визначення їх ролі й місця в соціально-економічному та етнокультурному загальноросійському просторі. Можна констатувати, що для сучасної української історичної науки дослідження становлення та розвитку малих форм селянського промислового підприємництва в селах Європейської Росії у кінця XVIII– на початку XX ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку протягом кінця XVIII – початку XX ст. в селянських господарствах Європейської Росії підсобних промислових виробництв свідчить, що серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто

особливо відзначити монографії та наукові статті В.С.Ажаєвої [Ажаєва1994: 36], Е.М.Андрєєва [Андрєєв1882: 69], К.І.Арсєньєва [Арсєньєв 1848: 503], А.К.Корсака [Корсак 1861: 314], А.Д.Погрузова [Погрузов1901: 58-62], В.С.Пругавіна [Пругавин1882: 2, 54], А.А.Рибникова [Рибников 1923: 298], М.М. Соболева [Соболев 1904: 337–374] та інших. Критично проаналізувавши всі ці наукові роботи, автор виявив ті питання, які поки що залишаються невирішеними. Серед цих питань потребує особливого вивчення динаміка та географія товарного виробництва масла в селянських господарствах Європейської Росії, загальноросійські закономірності та регіональні особливості цього процесу.

Метою статті є аналіз процесу розвитку в селянських господарствах Європейської Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст. підсобних промислових виробництв. Висувається завдання комплексно дослідити основні фактори становлення та історію розвитку малих форм селянського промислового підприємництва, з'ясувати географію, масштаби й динаміку селянських підсобних промислових виробництв, проаналізувати їх технічну еволюцію, визначити їх місце в соціально-економічному й культурному розвитку Росії дорадянського періоду.

Наукова новизна полягає в тому, що це оригінальна спроба дослідження становлення й розвитку селянських підсобних виробництв Європейської Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст. У статті проаналізовані основні фактори створення малих форм виробництва неземлеробських товарів у селянських господарствах Європейської Росії, вплив селянського підприємництва на розвиток окремих регіонів, визначено роль і місце промислових селян у соціально-економічних і культурних здобутках в умовах модернізації Російської імперії, а також зроблено внесок у справу відродження та популяризації забутих імен видатних представників промислового селянства. До новизни роботи також цілком можна віднести широке використання та включення в науковий обіг цілої групи маловідомих раніше конкретно-фактичних матеріалів з історії селянського промислового підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Історичний період з кінця XVIII –до початку XX ст. увійшов у соціально-економічну історію Російської імперії як період досить активного й динамічного розвитку в багатьох селянських господарствах Європейської Росії різноманітних підсобних промислових виробництв, промислів та ремесел. Уже в 70-90-х роках XVIII ст. чимало традиційних селянських промислів, що мали багатомісячну історію (ткацтво, обробка шкір, виготовлення домашнього начиння, посуду, дерево і металообробка), стали інтенсивно розвиватися, що зумовлювалося зростанням суспільного поділу праці, поглибленням господарської спеціалізації окремих регіонів країни й посиленням обміну між ними. Селянське господарство втрачало свій натуральний характер і зміцнювало зв'язки з ринком [Свод статистических... 1903: 90-92].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Європейській Росії дрібна селянська промисловість диференціювалася в самодостатню галузь сільської економіки завдяки якісним зрушенням, які відбувалися в господарському укладі російського села. Вони були ініційовані розвитком товарно-грошових відносин і зростанням підприємницької ініціативи в селянському середовищі. Наявність величезної території та регіонів, що відрізнялися за своїм геополітичним положенням, економічним і соціальним розвитком, визначили об'єктивні особливості формування й розвитку селянських підсобних промислових підприємств і промислів. Разом із розширенням масштабів і географії поступово розвивалася й удосконалювалася соціально-економічна та технічна організація селянського промислового підприємництва [Арсєньєв 1848: 211-212].

Протягом тривалого періоду з кінця XVIII – до початку XX ст. в Російській імперії простежувалося активне зростання селянської підприємницької активності, завдяки чому країна поступово перетворювалася з аграрної в індустріально-аграрну. У цих умовах різноманітні селянські промислові заняття залишалися досить важливою складовою народного господарства Російської імперії і задовольняли близько третини потреб її населення у продово-

льчих і промислових товарах. Наявність у Європейській частині Росії багатих природних ресурсів, великі простори, працездатність сільського населення створювали необхідні передумови для успішного розвитку селянських підсобних виробництв та промислів як важливої частини російської економіки.

Протягом періоду, що розглядається, кількість сільських поселень на території Європейської частини Росії збільшилася майже вдвічі. До 1914 р. в цьому регіоні нараховувалось 511,5 тис. слобод, сіл та хуторів, що складало 93% від загального числа сільських поселень у всій Російській імперії. У середньому по Європейській Росії на одне сільське поселення припадало близько 32 селянських дворів – 171 селян [Главное управление 1915: 262-263]. При цьому в центральних нечорноземних губерніях в кожному поселенні нараховувалось по 35 селянських дворів (190 селян), а в чорноземних губерніях в поселеннях було по 104 селянських двори (570 селян). На півдні Європейської Росії та у Поволжі існували села та хутори, в яких нараховувалося до 1 тис. селянських дворів (5-6 тис. селян), у Європейській Півночі – села та хутори, в яких нараховувалося по 2-4 селянських двора (10-20 селян) [Кустарные промыслы 1897: 89-92]. Практично в кожній російській слободі, селі та хуторі поступово з'явилися відносно невеликі селянські промислові підприємства: млини, олійниці, маслоробки, кузні, деревообробні, гончарні, чинбарні, кушнірські, шорні та інші майстерні, що часто відрізнялися відносно високим рівнем прибутків порівняно з прибутками від сільськогосподарського виробництва. Саме наприкінці XVIII ст. в селах Європейської Росії приватна ініціатива селянства у сфері дрібної підсобної промисловості знайшла своє поле діяльності та динаміку існування, а малі форми селянського промислового підприємництва остаточно сформувалися як особливий вид селянської господарської практики й зайняли важливі позиції в соціально-економічному й політичному житті Російської імперії.

Протягом кінця XVIII – початку XX ст. селянські підсобні промислові виробництва і промисли розміщувалися в особли-

вому секторі російської економіки, що охоплював переважно малі форми переробних та обробних виробництв, пов'язаних із потребами сільського господарства. Це виявлялося як у характері сировини, до якої відносилися переважно продукти селянського рільництва та скотарства: зерно, шкіра, вовна, конопля, льон, олійне насіння, картопля тощо, так і в призначенні виробленої продукції у першу чергу для споживання сільським населенням. Селянські господарства Європейської Росії, які відрізнялися від інших сфер матеріального виробництва специфічними особливостями, найбільш успішно розвивалися за раціонального поєднання основних і допоміжних сільськогосподарських виробництв та підсобних промислових виробництв [Арсеньев 1848: 280-285]. Значне поширення селянських підсобних промислових виробництв і промислів в селах Європейської Росії наприкінці XVIII – початку XX ст. свідчило про залучення російського села до процесу загальноросійської модернізації, що було одним із головних елементів «низової» модернізації. Звернення селянства до кустарного виробництва сприяло прискоренню процесу руйнування традиційних підвалін і втягуванню їх в індустріальний розвиток.

При переході до ринку роль підсобних промислових виробництв і промислів набувала особливого значення як фактор економічної стабілізації сільських господарств, оскільки останні щорічно отримували від діяльності підсобних промислових підприємств і заняття промислами значні прибутки. За даними різних джерел в період з кінця XVIII – до середини XIX ст. в аграрній сфері Європейської Росії в середньому діяло понад 3 млн. підсобних промислових підприємств і промислів з переробки сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів та товарів народного споживання, в яких у міжсезоння було зайнято близько 3,5-4 млн. чол. сільського населення [Свод статистических... 1903: 249-251]. У 50-х роках XIX ст. вся промисловість Російської імперії давала продукції на 500 млн крб., із яких на частку продукції селянського дрібнотоварного виробництва припадало 400 млн крб. [Пругавин 1882: 32-34]. До кінця XIX – початку XX ст. в селах

Європейської частини Росії в сфері підсобних виробництв та промислів було зайнято щонайменше 4,5 млн селян, зокрема 3 млн чоловіків і 1,5 млн жінок. По всій Російській імперії в цей час налічувалося щонайменше 5 млн сільських кустарів та 1,2 млн міських ремісників [Статистико-экономические очерки 1913: 314-316].

Більшість дослідників аграрної історії згодні як із цими цифрами, так із тим, що за кількістю робітників малі форми промисловості майже удвічі перевершували фабрично-заводську індустрію. Так, у 1913 р. загальна сума товарообігу селянських млинів, крупорушок, олійниць, кузень, цегельних і черепичних заводів, хлібопекарень, майстерень з обробки шкіри, деревообробних, меблевих, кошикарських та інших дрібних виробництв склала 1 950 тис. крб., що дорівнювало майже 25 % товарообігу всієї промисловості Російської імперії [Статистико-экономические очерки 1913: 295-298].

Промисловий товарообіг за 1913 р., який підлягав промислового обкладанню, склав для фабрично-заводського виробництва 6 882 млн крб., а для кустарно-ремісничих підприємств – 790 млн крб. Але, якщо до останніх додати продукцію промислових селян, яка не оподатковувалася патентними зборами й обсяг виробництва якої в 1913 р. сягнув 1160 млн крб., то загальна сума товарообігу дрібної промисловості склала 1950 млн крб., або майже 25% товарообігу всієї промисловості Російської імперії [Статистико-экономические очерки 1913: 391-392]. Від реалізації продукції підсобних і промислових галузей селянство Європейської Росії щорічно отримувало близько 800 млн крб. прибутку. Зокрема, в 1895 році цей показник становив 689 млн крб. або 11,8 % загального прибутку, отриманого селянськими господарствами від всіх видів господарської діяльності. В окремих регіонах із широко розгалуженою мережею підсобних виробництв селянських господарств питома вага прибутку від них перевищувала 30 % [Сельскохозяйственная статистика 1913: 675-677].

Такий досить масштабний розвиток селянських підсобних промислових виробництв та промислів протягом кінця XVIII –

початку XX ст. зумовлювався необхідністю підвищення економічної ефективності функціонування селянських господарств Європейської Росії, збільшення ними обсягів дрібнотоварного виробництва, більш ефективним використанням перерв у сільськогосподарських роботах та необхідністю раціонального використання трудових ресурсів протягом усього року, а також необхідністю збільшення виробництва на селі продуктів харчування, виготовлення будівельних матеріалів, знарядь праці, предметів побуту, потребами селянства в додатковому заробітку. Основним критерієм розвитку селянського товарного виробництва неземлеробських товарів став економічний результат, а основною ідеологією промислового селянства став господарський індивідуалізм [Обзор правительственного 1913: 89-92].

Уже на середину XIX ст. в Європейській Росії в основному визначилася промислова географія селянських підсобних промислових виробництв і промислів. Найбільш широко розвивалася дрібна селянська промисловість у Московській, Володимирській, Воронежській, Курській, Калузькій, Костромській, Тверській, Ярославській, Нижегородській та інших губерніях. Тут майже в кожному селі селяни поряд з землеробством активно займалися й промислами та ремеслами. В Європейській Росії було чимало сіл і цілих промислових округів, у яких у селянському господарстві неземлеробські заняття відігравали головну роль, а у великих торгово-промислових селах, що зазвичай були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє [Алфавитный указатель 1912: 458-460]. Наприклад, такі промислові села Європейської Росії, як Іваново і Тейково Володимирської губернії, Павлово, Ворсма, Богородське і Городец Нижегородської губернії, Вичуга і Середи Костромської губернії, Велике Ярославської губернії, Кімри Тверської губернії швидко перетворювалися на центри текстильної, шкіряної, металообробної та деревообробної промисловості [Алфавитный указатель 1912: 215-216].

Усі види підсобних підприємств і промислів, які функціонували в селах Європейської Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст., можна класифікувати за спе-

ціалізацією, принципом організації виробничої діяльності, характером праці, розмірами виробництва тощо. Найбільш об'єктивною є класифікація за спеціалізацією селянських підсобних підприємств. Усі селянські підсобні промислові виробництва та промисли поділялися на три великі галузі: виробництва для переробки сільськогосподарської сировини; виробництва, які обслуговували основну сільськогосподарську діяльність селянства; виробництва для випуску товарів масового споживання, виробничого та культурно-побутового призначення. Найширше підсобну діяльність селянства Європейської Росії характеризували малі підприємства першої групи. До них належали млини, олійниці, маслоробні, міні-цехи з переробки молока і м'яса тощо. Переробка сільськогосподарської продукції була достатньо розвинена в усіх економічних районах Європейської Росії. До селянських допоміжних підприємств другої групи належали кузні, майстерні з виготовлення та ремонту сільськогосподарського реманенту, стельмаські майстерні, міні-верфі з виготовлення човнів і річкових суден тощо.

Основна мета діяльності цих селянських кустарно-промислових підприємств полягала в забезпеченні безперебійного функціонування в селянських господарствах основного сільськогосподарського виробництва. Селянськими підсобними промислами й ремеслами третьої групи були швейні та взуттєві виробництва, столярні майстерні, випуск металовиробів, товарів побутового призначення, різних комплектуючих виробів і деталей для промислових підприємств, іконописні та художні промисли тощо. Селяни добре розуміли, що економічно доцільним є поєднання підсобних промислів і ремесел усіх трьох груп в межах одного селянського господарства [Андрєєв 1882: 15-16].

Селянські підсобні промислові виробництва і промисли кінця XVIII – початку XX ст., хоча й були засновані переважно на ручній техніці, але в багатьох галузях демонстрували стабільну рентабельність та успішно витримували конкуренцію з великою індустрією, заснованою на машинній техніці. Малі форми селянських дрібно-

варних харчових, текстильних, деревообробних і металообробних промислів, підприємства з виробництва та ремонту сільськогосподарського реманенту та транспортних засобів, кераміки, меблів та ікон, малі підприємства з обробки шкіри, тваринної й мінеральної сировини та інші селянські підсобні промислові виробництва і промисли тривалий період успішно суперничали з фабрично-заводським виробництвом. Навіть промисловий переворот та індустріалізація, що розпочалися в Російській імперії в 30-х роках XIX ст., не привели до ліквідації селянської кустарної промисловості, натомість зумовили її капіталізацію та організаційну оптимізацію [Алфавитный указатель... 1912: 610-612].

Фабрики і заводи, що виникали в Російській імперії, сприяли розвитку селянських підсобних промислових виробництв і промислів. Відтак вони не тільки зберігалися як важлива складова російського народного господарства, але й паралельно зростанню великої промисловості співробітничали з нею, набували нових організаційних форм. Промислові селяни опановували нові матеріали, створювали нові види виробництв, використовували більш досконалу техніку й технології.

У Російській імперії, а надто в її європейській частині, велика промисловість спеціалізувалася на виготовленні напівфабрикатів, а потреби населення в готових виробках значною мірою задовольняли селянські підсобні промислові виробництва і промисли. Вони були незамінними в тих ланках промислового виробництва, які потребували ручного виготовлення простих виробів у невеликій кількості. Своім збереженням (і відносним процвітанням) селянська промисловість переважно була зобов'язана пільговому оподаткуванню, а в багатьох випадках – і повному звільненню від податкових виплат, що практикувалося державою протягом тривалого часу. Надлишок робочих рук і недостача капіталу у селах Європейської Росії робили більш вигідним використання ручної праці замість машинної, що зміцнювало позиції селянського дрібнотоварного виробництва. Низький рівень життя більшості населення Російської імперії також сприяв збереженню

попиту на дешеві вироби, виготовлені кустарним способом із недорогих матеріалів. Отже, в економіці Російської імперії існувало безліч завдань, вирішувати які були покликані селянські підсобні промислові виробництва і промисли. Залежність промислового селянина від торговельного посередника або від великого підприємства не призводила до занепаду дрібнотоварного виробництва. Більше того, загальний процес розвитку продуктивних сил країни протягом кінця XVIII – початку XX ст. в основному позитивно вплинув на динаміку селянських підсобно-промислових виробництв, активізувавши селянську підприємницьку ініціативу [Записка отдела 1905: 331-332].

Процес витіснення дрібної селянської промисловості великою промисловістю наприкінці XVIII – на початку XX ст. був складним і багатовекторним явищем. Окрім поглинання фабриками дрібної кустарної промисловості, цей процес мав й інший напрям. Не всі селянські підсобні промислові виробництва і промисли витіснялися фабрично-заводським виробництвом. Подекуди фабричне виробництво сприяло виникненню нових промислів на селі. У цілому ж селянське дрібнотоварне виробництво виявилось дуже стійким. Воно було споживачеві більш зрозумілим, аніж велике виробництво, і часто більше відповідало вимогам ринку й моди. Це дозволяло сільському кустареві знаходити свою нішу в ринковій економіці – у ручному виготовленні порівняно нескладних або в малому обсязі товарів [Главное управление 1915: 181-183].

Дорадянські селянські промислові господарства являли собою відносно автономні одиниці, які забезпечували своїх власників майже повним набором продовольчих і промислових товарів. Саме такі селянські промислові господарства ставали прообразом сучасних аграрних мікрокластерів. Такі форми селянського промислового підприємництва в зазначений час забезпечували ефективне функціонування й прискорювали ринкову трансформацію значної частини селянських господарств Європейської Росії. Вони активно впливали на всі аспекти економіки російського села, його соціальне й

культурне життя, формування ментальності та свідомості селян [Андреев 1882: 15-16].

Селянські підсобні промислові виробництва і промисли в Європейській Росії були поширені, хоча й нерівномірно, в усіх регіонах і галузях обробної промисловості. Найбільш розвиненою селянська підсобна промисловість була в центральних губерніях Європейської Росії, де наприкінці XIX – початку XX ст. на кожні 10 тис. сільського населення припадало 1 тис. промислових селян. На північному заході та північному сході Європейської Росії щільність промислових селян також була досить великою: від 0,5 до 1 тис. промислових селян на 10 тис. сільського населення. В усіх інших регіонах Європейської Росії на кожні 10 тис. сільського населення припадало від 100 до 250 промислових селян [Главное управление 1915: 247-250].

Певні особливості розвитку селянського промислового підприємництва простежувалися й у середині окремих економічних регіонів Європейської Росії. Найбільш активно процеси відділення промислової діяльності від землеробства й капіталізації селянських промислів і ремесел відбувалися в нечорноземних губерніях. Так, наприклад, інтенсивно збільшувалася кількість селянських промислових дворів у Нижегородській губернії, що здавна славилася своїми кустарними промислами та ремеслами. У цій губернії лише за 1889–1901 рр. кількість селян, зайнятих у сфері підсобних промислових виробництв і промислів, збільшилася на 21,5 %. Дедалі більш помітним у ній ставав вплив на селянську підсобну промисловість капіталістичних виробничих відносин, який дозволяв промисловим селянам все частіше винаймати робітників [Погузов 1901: 68-70]. Так, на 2,6 тис. невеликих селянських підприємств із переробки вовни, розташованих у губернії, було зайнято 5,6 тис. осіб, із них 1,3 тис. були найманими робітниками. У Московській губернії, згідно з даними обстеження 1898–1899 рр., лише 6% селянських родин не займалися кустарними промислами і ремеслами, а 94% родин приділяли промисловій діяльності певний час, причому в окремих повітах відсоток коливався від 88,3 до 97,4 [Кустарные промыслы 1897: 103-105].

Найбільш міцні позиції селянські дрібні промисли і ремесла мали в галузі деревообробки: у 1912 р. в ній було зайнято в чотири рази більше промислових селян, аніж робітників на великих підприємствах, а загальна вартість виготовленої сільськими майстрами продукції в 1,5 рази перевищувала вартість продукції великих деревообробних підприємств. Селянські промисли і ремесла з виготовлення більшості столярних і бондарних виробів (возів, тарілок, ложок, домашнього начиння, ткацьких верстатів, землеробських знарядь, рогож, лаптів) активно розвивалися в багатих на ліси північних і північно-східних регіонах Європейської Росії. Так, наприклад, кустарне виробництво рогож було поширене у В'ятській, Костромській та Уфимській губерніях. Виробництвом кошків із деревної кори займалися промислові селяни у Тверській та Казанській губерніях. У Новгородській губернії селяни-кустарі традиційно виготовляли столярні вироби, у Тульській – гармошки, у Нижегородській – дерев'яні столи та скрині. Міцними були позиції селянського промислового підприємництва й у текстильному виробництві, виготовленні одягу та галантерейних товарів. У цих сферах було зайнято у шість разів більше селян-кустарів, ніж робітників на великих підприємствах, а вартість виготовленої сільськими майстрами продукції була втричі більшою [Статистический сборник... 1912: 425-427]. Переробкою продуктів тваринництва на дрібних селянських підприємствах займалося в 1,5 рази більше робітників, ніж на великих підприємствах, проте виробляли вони лише 35-40% продукції. У металообробці на дрібних селянських підприємствах були зайняті половина працівників галузі, але давали вони лише 15-20% виробів [Кустарные промыслы 1897: 180-181].

Дрібні селянські підсобні промислові виробництва також мали стійкі позиції в деревообробці: тут було в чотири рази більше зайнятих, аніж на великих підприємствах, а вартість їхньої продукції була вищою у півтора рази [Соболев 1904: 337-340]. Перше місце щодо кількості зайнятих промислових селян посідала група виробництва одягу й меблів – близько 30% усіх

зайнятих у виробництві – тоді як у великій промисловості на цю галузь припадало лише 2% всіх зайнятих. У групі з обробки продуктів тваринництва промислові селяни становили 18%, а у групі з обробки металу – 14% [Отчеты и исследования 1897: 148-150].

Отже, протягом кінця XVIII – початку XX ст. російська економіка характеризувалася значною присутністю в ній дрібної селянської промисловості. Деякі галузі економіки в цілому мали переважно кустарний характер, наприклад виробництво дерев'яних виробів, кошикарство, чинбарство тощо. У багатьох регіонах Європейської Росії промислові селяни, яким вдавалося знайти на околицях свого села якісну глину, традиційно займалися гончарним промислом. Однак із розвитком індустріалізації механічне виробництво витіснило з ринку деякі селянські промисли (наприклад, занепало кустарне виробництво цвяхів і дроту), але більшість селянських промислових виробництв зуміли трансформуватися і зберегли свою вагу в економіці країни. Окрім того, у Європейській частині Росії особливою ознакою селянських підсобних промислових виробництв і промислів стала їх тісна взаємодія з великим індустріальним виробництвом. Під впливом заводів і фабрик селянські підсобні виробництва, що існували споконвіку, вдосконалювались як організаційно, так і технічно. Так, дані по Курській губернії за 1907 р. свідчать, що із прогресивним зростанням фабрично-заводської промисловості значний крок зробило й селянське промислове підприємництво: кількість промислових селян тут збільшилася до 27,5 тис., а виробництво ними промислової продукції зросло до 2,1 млн крб. [Статистический сборник... 1912: 481-482].

Підсобні промислові виробництва і промисли, які функціонували в селах Європейської Росії в кінці XVIII – на початку XX ст., сприяли розвиткові основного сільськогосподарського виробництва шляхом надання йому певних видів послуг: виготовлення матеріальних засобів, переробка сільськогосподарської продукції, забезпечення більш рівномірної зайнятості селян протягом року, раціональне використання

матеріальних, сировинних, енергетичних ресурсів. Важливим також є те, що розвинуті підсобні промислові виробництва і промисли економічно зміцнювали селянські господарства, були чинником їх стабільного розвитку, що дозволяло селянам вистояти в несприятливій для сільського господарства роки, зберегти потенціал для подальшої ринкової модернізації. Окрім того, селянські підсобні промислові виробництва виконували позитивну соціально-економічну функцію не тільки для сільського господарства і сільського населення. Виробляючи продукти харчування, продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання нехарчової групи, художні вироби, будівельні матеріали тощо, вони певною мірою сприяли заповненню російського ринку такими товарами, які на той час фабрично-заводська промисловість не випускала. Так, наприклад навіть на початку ХХ ст. селянські дрібні харчові виробництва забезпечували виробництво 95-98 % загального обсягу сухофруктів у Російській імперії, які продавалися переважно міським жителям [Мероприяття по усовершенствованию... 1914: 392-395].

Селянське промислове підприємництво стало широкою базою для зростання капіталістичного промислового виробництва: накопичувалися капітали, здійснювалася підготовка робітників для великих промислових підприємств, формувалася промислова буржуазія. Наприклад, династії відомих фабрикантів Морозових, Гучкових, Гарелових, Рябушинських та багатьох інших вийшли із середовища промислових селян [Обзор кустарных... 1912: 116-117]. Розвиток селянських промислових підсобних виробництв економічно видозмінював і село, і власне побут селянина. У промислових селах інтенсивніше відбувався процес соціального розшарування селянства, відрив його від землеробства, загострювався конфлікт між явищами капіталістичного характеру та феодальними відносинами. Зазвичай у тих селянських господарствах, де були розвинуті підсобні виробництва, були менші втрати сільськогосподарської сировини; вищою – врожайність культур, особливо технічних; у середньому в 1,5 ра-

зи краща забезпеченість трудовими ресурсами; у 2-3 рази більше працювало молоді; у 1,5-2 рази вищим був рівень рентабельності [Труды съезда... 1902: 83-85]. Ці й інші конкретні приклади загальноросійського та регіонального розвитку селянського промислового підприємництва протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. свідчать про процес значного розширення зони дії селянських підсобних промислових виробництв і промислів, які швидко трансформувалися в нові форми виробництва. Вони вже цілком були пов'язані з товарним виробництвом, ринком, тяжіли до застосування найманої праці. Селянські кустарні промисли і ремесла в умовах Російської імперії виявилися досить стійкими формами малої промисловості, що відображало перехід до капіталізму країни із сильною феодальною спадщиною. Щододалі частіше в деяких районах на місці селянських промислів і ремесел стали з'являтися великі промислові кооперативи та індустріальні підприємства [Отчеты и исследования 1898: 328-330].

Серед факторів, які гальмували розвиток селянської кустарної промисловості в Російській імперії, варто назвати наявність феодальних пережитків, що деформували розвиток капіталістичних відносин на селі та у країні в цілому; відсутність спеціального законодавства, що захищав інтереси селянських дрібнотоварних виробників; недостатню кількість капіталів, труднощі транспортування продукції; вузькість внутрішнього ринку. Низький рівень життя й культури населення, недостатній рівень професійної підготовки, нестача просвітницьких центрів, бібліотек, шкіл також гальмували формування культури селянського промислового підприємництва [Труды съезда 1902: 58-61].

Досить значні зміни в потенціалі й географії селянських підсобних промислових виробництв і промислів, які функціонували в селах Європейської Росії, відбулися з початком Першої світової війни. Країну вразила глибока загальноекономічна криза, що в умовах аграрної, по суті, Росії найбільш негативно позначилася на селянських господарствах. Відбулася різка натуралізація землеробства, розширилася площа освоєння під споживчі культури.

Більшість селянських підсобних промислових виробництв і промислів Європейської Росії також зазнали кризи. Військові та трудові мобілізації селянського населення, зникнення або здорожчання багатьох видів сировини привели до різкого скорочення кустарного виробництва в цілому, а надто в тих селянських промислових виробництвах, які випускали «мирну» продукцію. Водночас зросла кількість промислових селян у тих підсобних виробництвах, що працювали на військові потреби, особливо у швацьких, ткацьких, металообробних, шорних, сідельних тощо. Селяни-кустарі стали опановувати нові форми організації праці, запропоновані російським урядом, – кустарно-промислові артілі. Робота селян у таких артілях давала звільнення від військової служби, а вигідні військові замовлення дозволяли обладнати їх більш досконалою технікою [Мероприяття по усовершенствованию... 1914: 524-526].

У складний період 1914-1917 рр. саме модернізація селянських підсобних промислових виробництв і промислів була важливою умовою стабілізації аграрного сектора економіки й відродження економіки країни.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наведені дані про стан селянської кустарної промисловості в Європейській Росії свідчать, що протягом кінця

XVIII – початку XX ст. дрібнотоварний уклад відігравав істотну роль у російській економіці. Промислова діяльність забезпечувала селянство додатковим заробітком, знарядями праці та предметами повсякденного вжитку. Орієнтація кустарів на місцевий селянський ринок, мобілізація трудових ресурсів родини, простота устаткування і технологій виробництва, оперативність у заготівлі сировини, у реагуванні на зміни ринкової кон'юнктури визначили життєздатність селянських промислових виробництв і промислів навіть в умовах найсильніших змін в економічному розвитку Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Селянські підсобні промислові виробництва та промисли були (хоча й нерівномірно) поширені в усіх губерніях, повітах і волостях Європейської Росії, існували майже у кожному селі. Якщо велика промисловість Росії спеціалізувалася на виробництві напівфабрикатів, то потреби населення в готових виробах значною мірою задовольняли селянські підсобні промислові виробництва, промисли та ремесла. Увесь період, що вивчається, вони були незамінними в тих ланках промислового виробництва, де було потрібне ручне штучне виготовлення нескладних виробів у невеликій кількості.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажаева В. С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX в. – начало XX в.): Аналитический обзор. М., 1994. 36 с.
- Алфавитный указатель к хозяйственному развитию Российской империи / сост. Б. Шуйков. М., 1912.
- Андреев Е.Н. Кустарная промышленность в России. СПб., 1882. 69 с.
- Арсеньев К. И. Статистические очерки России. СПб., 1848. 503 с.
- Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. Пг., 1915. 339 с.
- Записка Отдела сельской экономии и сельскохозяйственной статистики по вопросу о значении и нуждах кустарной промышленности. СПб., 1905. 535 с.
- Корсаков А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М., 1861. 314 с.
- Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/96 сельскохозяйственный год. СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1897. 200 с.
- Мероприяття по усовершенствованию кустарных промыслов в России. СПб., 1914. 581 с.
- Обзор кустарных промыслов России. СПб., 1912.
- Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. СПб., 1913. 125 с.
- Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб., 1897. Т. 4. 324 с.
- Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб., 1898. Т. 5. 461 с.
- Погрузов А. Д. Кустарная промышленность России, ее значение, нужды и возможное будущее. СПб., 1901. 102 с.
- Пругавин В. С. Очерки кустарной промышленности России по последним исследованиям частных лиц, земств и комиссий. М., 1882. 2, 54 с.
- Рыбников А. А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. М., 1923. 298 с.
- Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. СПб., 1903. 334 с.
- Сельскохозяйственная статистика Российской империи. 1912 г. СПб. : Тип. МВД, 1913. 803 с.

Соболев М. Н. Кустарная промышленность // Нужды деревни по работам Комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности : сб. статей. СПб. : Тип. Акц. общ-ва. «Слово», 1904. Т. 2. С. 337–374.

Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Киев, 1913. 481 с.

Статистический сборник 1911 г. : Сельское хозяйство и крестьянские промыслы России в 1911 году. СПб. : Тип. МВД, 1912. 582 с.

Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1902 г. Часть II. Занятия секций и общих собраний. СПб. : Тип. Бернштейна, 1902. 314 с.

REFERENCES

Azhaeva V.S. Small entrepreneurship in Russia (late XIX century - early XX century): Analytical review. M., 1994. 36 p.

Alphabetical index to the economic development of the Russian Empire / comp. B. Shuikov. M., 1912. 701 p.

Andreev E.N. Handicraft industry in Russia. SPb., 1882.

Arsenyev KI Statistical sketches of Russia. SPb., 1848.

Main Department of Land Management and Agriculture. Overview of activities for 1914. Pg., 1915. 339 p.

Note by the Rural Economy and Agricultural Statistics Division on the importance and needs of the handicraft industry. SPb., 1905. 535 p.

Korsak AK About the forms of industry in general and the importance of home production (handicraft and home industry) in Western Europe and Russia. M., 1861. 314 p.

Handicraft trades. Current statistics for the agricultural year 1895/96. SPb. : A type. V. Kirshbaum, 1897. 200 p.

Measures to improve handicrafts in Russia. St. Petersburg, 1914. 581 p.

Review of handicrafts in Russia. SPb., 1912. 211 p.

Review of government assistance to the handicraft industry. SPb., 1913. 125 p.

Reports and studies on the handicraft industry in Russia. SPb., 1897. Т. 4. 324 p.

Reports and studies on the handicraft industry in Russia. SPb., 1898. Т. 5. 461 p.

Pogruzov A. D. Handicraft industry in Russia, its significance, needs and possible future. SPb., 1901.

Prugavin B. C. Essays on the handicraft industry in Russia according to the latest research of individuals, zemstvos and commissions. M., 1882. 2, 54 p.

Rybnikov A. A. Small industry of Russia. Rural handicrafts before the war. M., 1923. 298 p.

A set of statistical data on agriculture in Russia by the end of the nineteenth century. SPb., 1903. 334 p.

Agricultural statistics of the Russian Empire. 1912 St. Petersburg. : A type. Ministry of Internal Affairs, 1913. 803 p.

Sobolev MN Handicraft industry / MN Sobolev // The needs of the village for the work of the Committees on the needs of the agricultural industry: collection of articles. articles. SPb. : A type. Acc. Society. "Slovo", 1904. Т. 2. S. 337-374.

Statistical and economic essays of regions, provinces and cities of Russia. Kiev, 1913. 481 p.

Statistical collection of 1911: Agriculture and peasant trades in Russia in 1911. SPb. : A type. Ministry of Internal Affairs, 1912. 582 p.

Proceedings of the congress of workers in the handicraft industry in St. Petersburg. 1902 Part II. Classes of sections and general meetings. SPb. : A type. Bernstein, 1902. 314 p.

УДК 327(09)

DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.24

Безубенко Аліна Володимирівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

orcid.org/0000-0002-6773-2332

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

У статті досліджується специфіка системного підходу до аналізу міжнародних відносин, що є важливим для розуміння основних закономірностей їх розвитку. Дається коротка характеристика різноманітним підходам щодо визначення понять «система», «системність у міжнародних відносинах», «міжнародні відносини». Зазначається, що відмінності в розумінні специфіки міжнародних відносин і, відповідно, особливостей міжнародних систем сприяють появі різноманітних підходів до їх вивчення. Аналізується типологія міжнародних систем за М. Капланом. Наводяться класифікації міжнародних систем та критерії виокремлення їхніх основних етапів.

Ключові слова: міжнародні відносини, системний підхід, міжнародна система, теорія міжнародних відносин, міжнародна стратифікація, баланс сил, рівновага, держава.

The article examines the specifics of a systematic approach to the analysis of international relations, which is important for understanding the basic patterns of their development. A brief description of the